

Natiq Əbülfət oğlu Alışov
AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutunun Antik dövr Arxeologiya
şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: alishov-natiq@mail.ru

Vüsal Paşa oğlu Həsənov
AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutunun Antropologiya mərkəzinin kiçik elmi işçisi
E-mail: gasanovivusal@gmail.com

QAFQAZ ALBANİYASINA MƏXSUS TÜLÜ KİLSƏSİNDƏ APARILAN ARXEOLOJİ VƏ ANTROPOLOJİ TƏDQIQATIN İLKİN NƏTİCƏLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, Balakən rayonu, Tülü kilsəsi, Arxeologiya, Paleoantropologiya

Ключ: Кавказской Албании, Балакенского район, Церковь Тюлю, археология, палеоантропология

Key Words: Caucasian Albania, Balaken district, The Tulu Church, archaeology, paleoanthropology

Giriş

Eramızın I əsrindən başlayaraq Roma imperiyası ərazisində yaranmış xristianlıq dini imperiya ilə iqtisadi və mədəni əlaqələri olan Cənubi Qafqaza da yayılmağa başlamışdır. Qafqaz Albaniyası ərazisində IV əsrin əvəllərində dövlət dini kimi qəbul edilmişdir. Bu mənada, bölgədə xristianlığın müxtəlif dövrlərinə aid olan abidələrin sayı kifayət qədərdir. Qafqaz Albaniyasının memarlıq abidələrini tədqiq etmiş alimlərin fikrincə, bu abidələr bir çox xarakterik elementlərinə, xüsusiyyətlərinə və memarlıq-planlaşdırılma üslublarına görə fərqlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz Albaniyasına məxsus xristian abidələri tarixi, memarlıq və arxeoloji nöqtəyi-nəzərdən bu günə kimi bir çox tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Bununla bağlı çoxlu sayda məqalə, monoqrafiya və akademik nəşrlər çap olunmuşdur [1, s.228-272; 2, s. 157-227]. Oxuculara təqdim olunan bu məqalə 2017-2018-ci il ərzində Balakən rayonunun Tülü kəndi ərazisində yerləşən Tülü kilsəsi ətrafında aparılan arxeoloji və antropoloji tədqiqatın ilkin nəticələrinə həsr olunmuşdur. Tədqiq olunana qədər türbə olaraq bilinən abidənin üzərində mövcud olan 4149 saylı inventar nömrəsinə əsasən onun V-IX əsrlərə aid olması qeyd olunsa da, dəqiq tarix tədqiqatın yekun nəticəsindən sonra məlum olacaq.

Tülü Kilsəində arxeoloji qazıntılar

Kilsənin dağılmamış hissəsi dörd tağ üzərində yerləşir. Daxili səthi kirəc məhlulundan istifadə olunmaqla çay və qaya daşından, xarici üzə isə çaydaşı və bişmiş kərpicdən inşa edilmişdir. Abidədə arxeoloji qazıntılar 2017-2018-ci il iyul və avqust aylarında mövcud abidənin şərq hissəsində həyata keçirilmişdir (**Tablo 1. Şək. 1**).

İlkin olaraq türbə kimi tanınan abidənin şərqində 10x5 kv-m ərazi tədqiqata cəlb edilmiş və kvadrat daxilində ara məsafəsi 6,70 m olan divarların davam etdiyi müəyyən edilmişdir. İzlənilən divarlar qazıntı sahəsindən kənara çıxdığı üçün əlavə iki 10x5 kv-m ərazi tədqiqata cəlb olunmuşdur. Burada aşkarlanan cənub divarı şimal-şərqə doğru yarım nalvari əyilir, şərq-qərb istiqamətində düzbucaq altında davam edən şimal divarının mərkəzə yaxın hissəsində eni 96 sm olan qapı yeri mövcuddur. Qapı yerinin kənarlarında, xarici divarda qapı kandarından 1,08 m məsafədə bişmiş kərpiclərdən düzbucaqlı formada inşa olunmuş üst örtüyün dirəkləri rolunu oynayan 72x1,05 m ölçülü, hündürlüyü hələlik 52 sm olan tikinti qalıqları yerləşir. (**Tablo 1. Şək. 3**).

Xarici memarlıq quruluşuna görə yarım oval formada inşa edilən kilsənin altarın döşəmə səviyyəsindən hündürlüyü 25 sm təşkil edir. Burada tərəfləri qeyri bərabər olan kvadrat formada cübbəxana yerləşir. Kilsənin ibadət zalının bir hissəsində aparılan qazıntılar nəticəsində şimal divarında eni 50 sm, uzunluğu 75 sm, cənub divarında isə eni 35 sm, uzunluğu 65 sm, hündürlüyü şimal divarında 25 sm, cənub divarında isə 15 sm olan şamdan yerləri qeydə alınmışdır (**Tablo 1. Şək. 4**).

2018-ci ildə arxeoloji qazıntılara keçən il yarımçıq qalmış kilsəsinin ibadət zalından başlanılmışdır. 2017-ci ildə altar hissənin mərkəzində kirəc qalığı qeydə alınmış və bunun xaç altlığı olması ehtimal olunduğu üçün tədqiqi bu il davam etdirilmişdir. Kirəc məhlulu ilə örtülən hissə təmizləndikdən sonra onun, 21x20x4 sm olan kərpiclərdən iki qat, üç cərgə düzülüyü, üzərinin isə kirəclə suvandığı məlum olmuşdur. Xaç altlığının eni şimalda 64 sm, cənubda 43 sm, şərqdən-qərbə 78 sm-dir. Qalınlığı qərbdə 0,4 sm, şərqdə üzərindəki kirəc və kərpic qatı ilə bərabər 10 sm təşkil edir (**Tablo 1. Şək. 5-6**).

Stratigrafiyada müəyyən edilmişdir ki, kilsənin daxili hissəsi cənub divarı boyunca yaxın keçmişdə naməlum şəxslər tərəfindən dağıdılmışdır. Kilsənin zal hissəsində döşəmə səviyyəsinə qədər aparılan tədqiqatlar nəticəsində zalın döşəməsinin tam olaraq bişmiş kərpiclərdən döşəndiyi məlum olur. Kilsənin cənub divarında tədqiqatlar zamanı ibadət zalının döşəməsinin altardan 76 sm qərbə, cənub divarından 25 sm şimala, uzunluğu şərqdən-qərbə 2,40 m, eni şimaldan-cənuba 1-1,30 m arası dəyişən hissəsi bizə məlum olmayan səbəbdən vaxtı ilə dağıdılmışdır. Bu hissədə kilsənin bünövrəsinin yerləşmə vəziyyəti və dərinliyini müəyyən etmək üçün 90x1,30 m uzunluğunda və şərqdən-qərbə 1 m, enində arxeoloji kəşfiyyat qazıntısı həyata keçirilmiş və nəticədə çıxıntı divarı aşkar edilmişdir. Bu çıxıntıya əsasən ilkin olaraq belə bir fikir irəli sürmək olar ki, buranın döşəməsi ilk əvvəl taxtadan olmuş və bu çıxıntı həmin taxta döşəmənin millərinin saxlanması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Yoxlama qazıntısı zamanı cənub divarında kilsənin bünövrəsinin döşəmə səviyyəsindən 1 m

dərinlikdə yerləşdiyi müəyyən edildilmişdir.

Zəng qülləsi (aynabənd) kilsənin qərb qapısında aşkar edilmiş pilləkənin səviyyəsinə qədər təmizlənmişdir. Kilsənin qərb qapısı 4 pilləli olub, zəng qülləsinin döşəməsi ilə kilsə döşəməsindən 40 sm hündürdə yerləşir. Döşəmə səviyyəsində şimal-şərq tağının şərq divarından qərbə doğru və cənub-şərq tağının şərq divarından qərbə doğru bişmiş kərpiclərdən hörülmüş düzbucaqlı formada ocaq yerlərinin qalıqları mövcuddur. Zəng qülləsinin şimal-qərb tağının daxilində 1x1,20 m ölçüsündə ərazi 1 m dərinliyində tədqiqata cəlb olunmuş və zəng qülləsinin əsas kilsə binasından çox sonra tikildiyi müəyyən edilmişdir. Kilsənin zəng qülləsinin şimal, qərb və cənub divarlarının xarici üzündə piramida formasında üç bişmiş kərpiclərdən istifadə olunmaqla daxili 20x20x25 sm olan 12 ədəd şamdan yeri qeydə alınmışdır. Bu taxçalar hazırkı vəziyyətdə yer səthindən 80 sm hündürlükdə, ara məsafəsi 2,80 m təşkil olunmaqla bir-birinə paralel qurulmuşdur ki, onlardan bəziləri dağılmış vəziyyətdədir. Tağların mərkəzində çox güman ki, zəng qülləsinin yerini xatırladan və d-m 1,05 m olan oyuq yerləşir.

Kilsə daxili tədqiqatlar bitdikdən sonra ilk əvvəl kilsənin şimal giriş qapısı tədqiqata cəlb edilmişdir. Şimal girişi 6 pilləli olub kirəc məhlulu ilə bişmiş kərpiclərdən hörülmüşdür. Kilsənin qapı yerinin memarlıq həlli bişmiş kərpiclərdən istifadə olunmaqla qurulmuşdur. Şimal qapısına diqqətlə nəzər saldıqda çərçivə yerinin inşasının bişmiş kərpiclərdən istifadə olunmaqla əsas divarla bir vaxtda deyil, sonrakı dövrlərdə əlavə olunduğu açıq-aydın görünür. Şimal girişinin döşəməsi kilsə döşəməsindən 75 sm hündürlükdə yerləşir.

Şimal giriş qapısı istiqamətində 2017-ci ildə aşkar edilmiş sütun yerlərinin təyinatının müəyyən edilməsi üçün ilkin olaraq eni 4,60 m, uzunluğu isə 3 m ərazi tədqiqata cəlb olunmuşdur. Şimal divarında yeni qazıntı sahəsində tədqiqatlar davam etdirilmiş və nəticədə keçən il aşkar edilmiş sütunlardan 2,22 m məsafədə qarşı qarşıya iki ədəd sütun olduğu müəyyən edilmişdir. Lakin burada aşkarlanmış sütun yerləri tədqiqat aparılan kvadratdan kənara çıxdığı üçün qazıntı aparılan sahənin ərazisi 5,50x5,60 metrə qədər artırılmışdır. 2018-ci ilin qazıntı mövsümündə eni 70 sm, uzunluğu 1,05 m, hündürlüyü 85 sm, olan iki ədəd sütun altlığından şimal istiqamətində eni 70 sm, uzunluğu 2,22 m, hündürlüyü daxili döşəmədən 10 sm hündür olan hissə aşkar edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, şimal girişinin döşəməsi də eynən kilsənin döşəməsi kimi bişmiş kərpiclərdən döşənmişdir. Kilsənin sonradan əlavə olunmuş şimal girişi də trapesvari quruluşa malik olmaqla fərqli mənzərə ortaya qoyur. Girişin xarici şimal və cənub uzunluğu 4,70x4,80 m, qərb və şərq divarı 4,90 m olmuşdur (**Tablo 2. Şək. 5-6**).

Şimal giriş hissədə daxili tədqiqatlar zamanı bişmiş kərpiclərdən istifadə olunmaqla üzlənmiş döşəmənin böyük bir hissəsinin söküldüyü müəyyən olunmuş və bunun səbəbi araşdırılarkən şərq-qərb istiqamətində iki daş qutu, bir torpaq qəbir olmaqla üç ədəd xristian dəfn ənənəsinə uyğun qəbir kamerası üzə çıxmışdır. Ümumiyyətlə, dini komplekslərinin ərazisində həyata keçirilmiş dəfn ənənəsinə digər xristian abidələrində də təsadüf edilmişdir [3, s.115].

Hər üç qəbir də aşkar olunan 6 insana aid skelet fraqmentlərin antropoloji tədqiqi üçün dəvət olunmuş antropoloq Vüsal Həsənov tərəfindən skelet fraq-

mentləri qablaşdırılaraq təsnifatlaşdırılmış və AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun mərkəzi laboratoriyasına tədqiqat üçün gətirilmişdir.

Skeletlərin Paleoantropoloji Tədqiqi

Material və metod: Paleoantropoloji tədqiqatın materialını kilsənin şimal girişindən aşkar olunmuş iki daş qutu və bir torpaq qəbirdən əldə edilən altı (6) insana məxsus sümük və dişlər təşkil edir. 1 və 2 nömrəli daş qutu qəbirlərdə müxtəlif vaxtlarda təkrar dəfn müşahidə edilir. Belə ki, (Balakən Tülü Kilsəsi 2018 bundan sonra BTK) BTK18.1.1 inventar nömrəli skeletin ayaq ucundan iki (2), BTK18.2.1 inventar nömrəli skeletin ayaq ucundan isə bir (1) insana aid sümük fraqmentləri üst-üstə toplanmış şəkildə aşkar olunmuşdur. 3 nömrəli torpaq qəbir tək dəfnlidir. Tədqiq olunan 1019 fraqmentin 950 ədədi sümük, 69 ədədi dişdir. Sümük fraqmentlərinin hər birinə ayrı-ayrılıqda inventar nömrəsi verilmişdir. BTK18.2.1 və BTK18.3 inventar nömrəli skeletlərə məxsus olan sümüklər qismən yaxşı saxlanmış olsa da, digər skelet nümunələrinin çox hissəsi parçalı vəziyyətdədir. Morfoloji quruluşun müəyyən edilməsi üçün bütöv şəkildə olan BTK18.2.1 nömrəli skeletin kəllə sümüyündən 13 fərqli ölçü alınmış və bu ölçülərdən 8 kranio-metrik indeks hesablanmışdır. Sadəcə kəllə damı mövcud olan BTK18.2.2 və BTK18.3 nömrəli skeletlərin isə maksimum uzunluq-genişlik ölçüləri alınaraq kranial indeksi hesablanmışdır (Cədvəl 2). Kranio-metrik ölçülərin alınmasında Martin və Sallerin hazırladığı ölçü formalarından istifadə edilmişdir [4]. Ən az bir ədəd uzun sümüyü tam şəkildə saxlanmış olan skeletlərdən morfometrik ölçülər alınaraq, ortalama boy uzunluğu hesablanmışdır. Boyun hesablanması Türkiyəli fiziki antropoloq Mehmet Sağırın tərtib etdiyi rentgenoloji reqlresyon formasına dayanır [5]. Skeletlərdə cinsiyyətin müəyyən edilməsində çanaq sümüyündəki fərqliliklər, qlabellanın və qaş kəmərlərinin inkişafı, məməyabənzər çıxıntının həcmi, ənsə sümüyü və bud sümüyünün arxa səthindəki kələkötür (linea aspera) xəttin inkişaf dərəcəsi əsas götürülmüşdür [6, s.518-549]. Ölüm yaşının təyin edilməsində sutural yaşlandırma, yetişkin insanlar üçün tətbiq olunan dişlərdəki aşınma səviyyəsi, həmçinin çanaq sümüyündə symphysis pubis və auricular facetin sürtünmə dərəcəsinə diqqət edilmişdir [7, s.57-66; 8, s.255-256]. Tədqiqatın son mərhələsində sümüklərdə patoloji və travmayla əlaqəli izlərin olub-olmaması gözdən keçirilmişdir [9]. Qeyd etmək lazımdır ki, sümük və diş variasiyaları bu araşdırmanın mövzusunə daxil edilməyib.

Demoqrafik və morfolojik göstəricilər: 1 nömrəli qəbrin BTK18.1.1 inventar nömrəli skelet 39-44 yaşlarında kişiyə məxsusdur (Cədvəl 1). Ortalama boy uzunluğu 168-170 sm-dir. Kəllə skeletinə aid olan sümüklər qismən parçalı şəkildədir. Təpə sümüklərini birləşdirən sagittal tikişin lambdağa yaxın hissəsində ortalama 3 sm diametrində, dairəvi formada damğalanmaya bənzər travma izi qeydə alınmışdır. Hər iki calcaneus sümüyünün daban qabarı nahiyəsində daban şporları (osteofit ?) mövcuddur. Boyun və döş qəfəsinə məxsus olan fəqərələrin hamısı parçalı vəziyyətdədir. Yaxşı saxlanmış 5 ədəd bel fəqərəsində hər hansı bir anormal hal müşahidə edilmir.

Əsas dəfnin ayaq ucundan bir yerə toplanmış halda aşkar edilən BTK18.1.2 inventar nömrəli ikinci skelet 27-30 yaşlarında kişiyə aid olub, boy uzunluğu

171-172 sm-dir. Kəllə və gövdə skeletinə məxsus sümüklər parçalanmış vəziyyətdədir. Uzun sümüklərinin çox qismi qazıntı zamanı tapılmamışdır. Bud sümükləri sadəcə proksimal uclardan ibarətdir. Sağ proksimal hissə böyük və kiçik burma (trochanter major-minor) istiqamətində qırılmış (kəsilmiş) şəkildədir (**Tablo 3. Şək. 1**). Qırılmış nahiyənin hamar, kənarların kəskin olması şübhə doğurur. Normalda bud sümüyü başının intertrochanteric sınması və ya kəsici alətlə yetrilmiş travma zamanı, adətən, yaranın ətrafı zədələnmiş, girintili-çixıntılı olur. Bu mənada, sonradan həyata keçirilən dəfn prosesi zamanı sümük fraqmentinə kənar müdaxilənin olması da istisna deyil.

Tamlığını saxlamış sağ-sol incik sümüklərinin epifizlərində, hər iki daban sümüyünün qabar nahiyəsində ekstra sümük çıxıntıları mövcuddur. (**Tablo 3. Şək. 2**).

1-ci qəbrin üçüncü skeleti 2-3 yaşlarında uşağa məxsusdur və ikinci (BTK18.1.2) skeletə aid sümüklərlə qarışmış şəkildə tapılmışdır. Skeleti təşkil edən sümük fraqmentlərinin 70% i yarı çürümüş şəkildədir. Sağ dirsək və bud sümüyünün proksimal ucu, bazu sümüyünə aid olan distal parça və alt çənəyə aid alveol parçanın üzərində bir (1) ədəd azı dişi qismən tamlığını saxlamışdır.

2 nömrəli qəbrin əsas dəfni, BTK18.2.1 inventar nömrəli insan skeleti 40-45 yaşlarında kişiyyə məxsusdur. Boy uzunluğu 171 sm olan predmetin kəllə skeleti bütövdür. Alınan ölçülərə görə kəllənin əsas en indeksi orta genişlikdə *mezokrandır*. Kəllə yüksək, alın və üzün üst hissəsi kranial enə nisbətə orta genişlikdədir. Kəllə qapağının vertikalından görünüşü sfenoid, ənsə sümüyü lateralından occiput rounded formalıdır. Burun boşluğunun eni orta, göz yuvası isə yüksəkdir (cədvəl).

Əng sümüyünün sağ hissəsində gözyuvasıaltı dəlikdən 0,3 sm məsafədə (nasal boşluğa doğru) 0,2 sm genişliyində sümüyün perforasiyası ilə deşilmə qeydə alınmışdır (**Tablo 3. Şək. 3**). Simptomun maksilar sinuzit xəstəliyi ilə əlaqəli olduğu ehtimalı edilir. Sinuzit üz skeletindəki sinusların iltihablanma prosesidir. Üst çənədə meydana gələn iltihablanma bəzən diş xəstəlikləri ilə əlaqəli olur [10, s.57-61]. Hər iki çənə və dişlərdəki mövcud olan patoloji simptomları nəzərə alsaq, iltihablanmanın məhz dişlərlərdən qaynaqlandığını deyə bilərik.

Müasir dövrdə asanlıqla müalicə olunan burunətrafı ciblərin iltihablı xəstəliyi olan sinuzit keçmişdə insanların həyatını təhdid edən xəstəliklərdən olub, bəzən də ölümlə nəticələnə bilirdi. Paleoantropoloji ədəbiyyatlarda bu xəstəliyin qədim insanlar arasında geniş yayıldığını göstərən məqalələr kifayət qədərdir [11, s.41-52 ; 12, s. 15-30].

Yaxşı saxlanmış iyirmi dörd (24) ədəd fəqərə sümüyündən altısında (6) fəqərəarası oynaqların degenerativ xəstəliyinə məxsus əlamətlər müşahidə edilmişdir. T4 aşağı-yan (sağ), T9 aşağı-ön, T12 yuxarı-ön, L4 fəqərəsinin isə yuxarı-ön kənarında müxtəlif ölçülərdə osteofit, T11 aşağı-arxa, T12 yuxarı-arxa və L3 fəqərə cisminin yuxarı-arxa nahiyəsində şmorl yırtığı var (**Tablo 3. Şək. 4**).

Skeletdə müşahidə edilən patoloji simptomlardan biri də sol qasıq sümüyünün yuxarı şaxəsində bizşəkilli ekstra sümük çıxıntısının olmasıdır. Anormal çıxıntının infeksiya xəstəliklə əlaqəli olduğu güman edilir (**Tablo 3. Şək. 5**).

Yuxarı ətrafın sol uzun sümüklərində anadangəlmə (konjental) mil-dirsək oynaqı çıxığı səciiyələndirən quruluş anomaliyası var. Mil sümüyünün diafizi

normadan uzun, mil oyması isə tac çuxurun kənarında deyil, üzərində yerləşmişdir. Bazu sümüyünün bazu başığı (*cabitolium humeri*) isə hipoplastikdir. Bundan başqa, sol dirsək sümüyü sağdan 8 mm daha qısaadır. Nəticədə, mil-dirsək oynaqını təşkil edən mil sümüyünə məxsus dairəvi oynaq səthi ilə dirsək sümüyünün mil oyması arasında uyğunluq pozulmuşdur (**Tablo 3. Şək. 6**). Konjental dirsək çıxıqları müasir insanlar arasında da nadir görülən ortopedik xəstəliklərdən olub, çox vaxt digər anadangəlmə qüsurlarla bərabər meydana çıxır. Erkən yaşlarda müalicə olunmadıqda qalıcı problemlərə yol açır. Çıxığın istiqamətindən asılı olaraq qolun hərəkətliliyini məhdudlaşır. Tək və iki tərəfli olan mil-dirsək çıxığının görülmə sıxlığı kişilər arasında daha yüksəkdir [13 s.282 -284].

BTK18.2.2 inventar nömrəli skelet 45-50 yaşlarında qadına aiddir. Boy uzunluğu 150-152 sm-dir. Kəllənin beyin şöbəsinə təşkil edən sümüklər (*kalva*) qismən tamlığını saxlamışdır. Kəllənin en göstəricisi mezokran, vertikalından görünüşü ovoiddir. Ənsə sümüyü lateralından dəyirmi *rounded occiput* formalıdır.

Kalvanın xarici səthində ikisi açıq biri qapalı olmaqla, kiçik ölçüdə orta dərəcəli yaralanma izi qeydə alınmışdır. Açıq yaralardan biri sol təpə sümüyünün sagittal, ikincisi isə gicgah kənarına yaxındır. Nüfuzədicə zədələnməyə xarakterik olan açıq yaralanmalarda kəsici-deşici əşya (alət) vasitəsilə xarici kompakt qatın tamlığı pozulmuşdur. Gicgah nahiyəsində olan zərbə lateral istiqamətdən yetirilmiş, transvers çapı 0.4 sm-dir. Sagittal kənara yaxın olan ikinci açıq yara isə vertikal istiqamətdəndir, vertikal çapı 0.7 sm-dir. (**Tablo 4. Şək. 1**). Eyni təpə sümüyün üçüncü yaralanması qapalıdır və üstə yerləşən açıq yaranın 2 sm sağında yerləşir. Küt əşyayla yetirilmiş xəsarət nəticəsində diametri 3 sm² olan sahədə çökmə baş vermişdir. Zədələnməmiş nahiyənin ətrafında müşahidə edilən topa şəkilli infeksiya izləri yaranın iltihablandığını göstərir. Travmanın ümumi əlamətləri mərhumun şiddətə məruz qaldığını və bir müddət sonra öldüyü (bu və ya digər səbəbdən) fikrini söyləməyə əsas verir. Skeletdə əlavə olaraq L5 fəqərəsində zəif inkişaf etmiş osteofit qeyd edilib.

BTK18.3 inventar nömrəli skelet 22-25 yaşlarında kişiye aid olub, boy uzunluğu 170-172 sm-dir. Kəllənin dam örtüyü bütöv olsa da, üz skeletini təşkil edən sümüklər izolə vəziyyətdədir. En indeksi braxikran (*girdə*) olan kəllə qapağında paraleloqram şəkilli assimetriya mövcuddur (**Tablo 4. Şək.2**). Kəlləyə üstədən baxıldığında sol ənsə-təpə və sağ alın nahiyədə içəriyə doğru basıqlıq müşahidə edilir. Bunun əksinə olaraq, sağ ənsə-təpə ilə sol alın qabarıqdır. Simptom forma olaraq pozisyonal plagoisefaliyə bənzəsə də, materialın makroskopik göstəriciləri kəllənin postmortem (tafonomik) təzyiq nəticəsində dəyişikliyə məruz qaldığını göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kəllə qutusunda baş verən müxtəlif quruluşlu deformasiya anadangəlmə və sonradan qazanılmış olur. Suturların erkən bitməsi (*kranestonoz*), bəzi sindromlu xəstəliklər, doğuş travmaları, infeksiyon xəstəliklər və uşaqların eyni istiqamətdə yatırılması kəllənin normal quruluşuna təsir edən səbəblərin başında gəlir.

Skeletdə aşkar edilən ikinci anormal hal sol kürək sümüyündə *foramen scapulae* (kürək dəliyi) anomaliyasıdır (**Tablo 4. Şək. 3**). Oval formalı dəliyin eni 0.4 sm, uzunluğu 0.7 sm-dir. Kürək sümüyünün yuxarı kənarında, proces-

sus coracoideusun medial nahiyəsində incisura scapulae (kürək oyması) yerləşir. Kürək oyması hər insanda forma və dərinlik baxımından fərqlənir. Onun üzərindən keçən *lig.transversum scapulae superius* bəzi hallarda sümükləşərək oymanı dəliyə çevirir. Qeyd edilən ligament bəzən iki parçadan ibarət olur. Hər iki parçanın bir-birindən izolə və ya eyni vaxtda sümükləşməsi hallarına da təsadüf edilmişdir [14, s.40-42]. Foramen scapulaenin iki tərəfdə görülmə sıxlığı 3%, sol tərəfdə 1.9% , sağ tərəfdə isə 2.7 % dir [15, s.57-72]

Skeletin onurğa sütununu təşkil edən fəqərələrin hamısı tamlığını saxlamışdır. T5, T6, T11, T12 , L4, L5 fəqərələrində müxtəlif ölçülərdə şmorl yırtığı var. S6 fəqərəsinin aşağı-ön kənarında S7 fəqərəsinin cismini örtəcək şəkildə osteofit qeydə alınmışdır (**Tablo 4. Şək. 4**).

Cədvəl 1. Tülü skeletlərinin yaş və cinsiyyət göstəriciləri

Skelet №	Cinsiyyət	Yaş	Qəbir №
BTK18.1.1	Kişi	40-45	1
BTK18.1.2	Kişi	27-30	1
BTK18.1.3	Uşaq	2-3	1
BTK18.2.1	Kişi	40-45	2
BTK18.2.2	Qadın	45-50	2
BTK18.3	Kişi	25-30	3

Cədvəl 2. Kranimetrik ölçülər və indekslər

№ по Мартину	Ölçülər	Qəbir 2 (1)	Qəbir 2 (2)	Qəbir 3
1	M. Kəllə uzunluğu	185	167	164
8	M. Kəllə eni	144	131	142
5	Nasion – Basion	105,3	-	-
9	Ft-Ft	99	-	-
17	Basion-Bregma	139	-	-
20	Basion- Porion	134,9	-	-
40	Basion- Prosthion	91	-	-
45	Zy-Zy	139,5	-	-
48	Nasion- Prosthion	72	-	-
51	Orbital en (d-d)	39	-	-
52	Orbital hündürlük	36	-	-
54	Nasal en (al-al)	24	-	-
55	Nasal hündürlük (n-ns)	49	-	-
8:1	Kranial indeks	77.8	78.44	86.58
17:1	Hündürlük- Uzunluq indeksi	75,13	-	-
17:8	Hündürlük -Genişlik indeksi	96,52	-	-
9:8	Fronto- Parietal indeks	68,75	-	-
48:45	Üst üz indeksi	51,61	-	-
45:8	Transvers Kranio-Facial in.	96,87	-	-
54:51	Nasal indeks	48,97	-	-
52:51	Orbital indeks	92,3	-	-

Dişlər: Ümumilikədə beş (5) yetişkin insana aid səkkiz (8) çənə, səksən doqquz (89) alveol və altmış doqquz (69) diş makroskopik metodla tədqiq olunmuşdur. Diş və alveol sayına nisbətdə paradontal xəstəliklərdən qaynaqlanan alveol sümüyünün əriməsi (diş rezorbsiyası) 83.14 % , dişlərin təmas səthinin fiziki aşınması (attrition) 92.75%, apses 5.6%, diş daşı isə 7.2 % olmuşdur (**Tablo 4. Şək. 5-6**). Diri vaxtı (antimortem) itirilmiş diş sayısı on dörd (14), qəbir şəraiti və ya qazıntı prosesində (postmortem) itən diş sayısı on yeddi (17) ədəddir. Antimortem itirilmiş dişlərin hamısında alveol yuvarının sümükləşməsi müşahidə edilir (Cədvəl 3).

Qrup arasında diş rezorbsiyası 100%, fiziki aşınma 100%, apses 60%, diş daşı isə 80 % olmuşdur. Tulu insanlarında diş çürüyü xəstəliyinə təsadüf edilməmişdir.

Cədvəl 3. Dişlərdə aşkar edilən patolojiyalar. Diş sayına görə

	BTK18.1.1			BTK18.1.2			BTK18.2.1			BTK18.2.2			BTK18.3			Ümumi					
	Diş İtirilməsi (Post.)	Aşınma (diş)	Diş daşı (diş)	Apses (alveol)	Dişrezorb. (alveol)	Çürük (diş)	Patologiya	Diş İtirilməsi (Post.)	Aşınma (diş)	Diş daşı (diş)	Apses (alveol)	Dişrezorb. (alveol)	Çürük (diş)	Patologiya	Diş İtirilməsi (Post.)	Aşınma (diş)	Diş daşı (diş)	Apses (alveol)	Dişrezorb. (alveol)	Çürük (diş)	Patologiya
12	10	10	10	12	12	10	B	7	4	4	7	7	4	B	29	21	21	29	29	21	B
2	10	0	0	0	12	0	G	0	0	0	0	0	0	G	8	19	3	4	29	0	G
16.66	100	0	0	0	100	0	%	0	0	0	0	0	0	%	27.58	90.47	14.28	13.78	100	0	%
7	4	4	4	7	7	4	B	29	21	21	29	29	21	B	10	5	5	10	10	5	B
2	3	0	0	0	5	0	G	0	0	0	0	0	0	G	5	5	2	1	10	0	G
28.57	75	0	0	0	71.42	0	%	0	0	0	0	0	0	%	50	100	40	10	100	0	%
29	21	21	21	29	29	21	B	29	29	29	29	29	29	B	29	29	29	29	29	29	B
8	19	3	4	4	29	0	G	0	0	0	0	0	0	G	0	28	9	0	29	0	G
27.58	90.47	14.28	13.78	100	100	0	%	0	0	0	0	0	0	%	0	96.56	31.03	0	100	0	%
10	5	5	10	10	10	5	B	87	69	69	87	87	69	B	87	69	69	87	87	69	B
5	5	2	1	10	10	0	G	5	5	2	1	10	0	G	17	65	14	5	85	0	G
50	100	40	10	100	100	0	%	0	0	0	0	0	0	%	19.54	94.20	20.28	5.74	97.70	0	%
29	29	29	29	29	29	29	B	87	87	87	87	87	87	B	87	87	87	87	87	87	B
0	28	9	0	29	29	0	G	5	5	5	5	5	5	G	17	65	14	5	85	0	G
0	96.56	31.03	0	100	100	0	%	5.74	5.74	5.74	5.74	5.74	5.74	%	19.54	94.20	20.28	5.74	97.70	0	%

Nəticə

2017 və 2018-ci illərdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı İventar nömrəsi 4149 olan V-IX əsrlərə aid yerli əhəmiyyətli türbənin Qafqaz Albaniyasının xristianlıq dövrünə aid bir nefli kilsənin zəng qülləsi və ya qərb girişi (narteksi) olduğu düşünülür. Aparılan arxeoloji tədqiqat kilsənin ibadət zalında 2-2,40 metr dərinliyində 150 m² ərazidə tam tədqiq edilmişdir. Altar hissədə alban xaç altlığının yeri müəyyən edilmiş, zəng qülləsi döşəmə səviyyəsinə qədər qarışıq təbəqədən təmizlənmişdir. Burada yaşayış yerini özündə əks etdirən mühüm tapıntılardan biri zəng qülləsi və ya qərb girişinin şimal-şərq və cənub-şərq tağlarında ocaq yerlərinin müəyyən edilməsi olmuşdur. Dördüncü qazıntı sahəsində yerləşən zəng qülləsi və ya qərb girişinin giriş qapısı qərb divarında 90 sm enində izlənmişdir.

Kilsənin şimal divarında izlənən qapı yerinin dəqiq konturlarının müəyyən edilməsi istiqamətində tədqiqatlar aparılmış və mühüm nəticələr əldə edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, beşinci qazıntı sahəsində şimal giriş qapısı dörd sütun üzərində inşa edilmiş və döşəməsi bişmiş kərpiclərdən döşənmişdir. Ümumilikdə 250-300² m, ərazidə aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində şirsiz keramika nümunələrinə, kirəmitlərə və s. tikinti materiallarına rast gəlinmişdir. Aparılan arxeoloji tədqiqatın nəticəsində uzunluğu qərb girişi ilə birlikdə 19,50 m, eni şimal girişi ilə birlikdə 6,70-12,70 m arasında dəyişən Qafqaz Albaniyasına məxsus alban xristian abidəsi tədqiqatlar qismən tamamlanmışdır. Tədqiqatlar zamanı şimal girişin daxilində aşkar edilmiş döşəmənin üç yerdən şərq-qərb istiqamətində söküldüyü müəyyən edilmişdir. Sökülmüş hissələrinə iki ədəd daş, qutu bir ədəd isə torpaq qəbir abidəsinin olduğu müəyyən edilmişdir. Daş qutu qəbirlərdə təkrar dəfn izlərinə rast gəlinmişdir. Bir nömrəli qəbirdə birinci skeletin az miqdarda sümüklərinə rast gəlinmiş, ikinci qəbirdə birinci skeletin ikincinin ayaq hissəsinə toplandığı müəyyən edilmişdir.

Paleoantropoloji tədqiqata ümumilikdə altı insana aid skelet nümunələri cəlb olunmuşdur. Skeletlərdən dördü kişi, biri qadın, biri 2-3 yaşlarında uşağa məxsusdur. Kişilərdən ikisi gənc, biri orta yaşlı, qrup arasında aşkar edilən qadın fərd isə orta yaş həddindədir. Qəbir kameralarında həyata keçirilən təkrar dəfn və skeletlərdəki morfoloji göstəricilər Tülü kilsəsi insanların yaxın qohum olduqlarına dəlalət edir. Skelet sayının azlığı Tülü əhalisinin ümumi demografik mənzərəsini əks etdirməyə imkan verməsə də, tədqiq olunan skeletlər arasında orta ömür həddi 32 yaş olaraq müəyyən edilmişdir. Ümumi boy ortalaması 166.4 sm olub, müasir Azərbaycan əhalisinin boy ortalamasına yaxındır. Maksimum uzunluq- genişlik ölçüsü üçün yararlı olan BTK18.2.1 və BTK18.2.2 inventar nömrəli kəllə qutusu en indeksinə görə mezokran, BTK18.3 nömrəli kəllə qutusu isə braxikrandır. Kəllələrin kranioimetrik göstəriciləri və digər sümük nümunələrinin quruluş xüsusiyyətləri tədqiq olunan insanların Aralıq dənizi və Alpin kiçik irqlərinin ortaq morfoloji əlamətlərinə sahib olduğunu göstərir. Bu da dəmir dövründən etibarən intensivləşən köç prosesləri nəticəsində xalqların genetik qarışmasıyla əlaqəlidir. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Cənubi Qafqazın ən qədim əhalisinin Aralıq dənizi kiçik irqinin kaspı tipinə mənsub olması paleoantropoloji materiallarla təsdiq olunmuşdur [16, s.92-98].

Paleoantropologiya elm sahəsində aparılan paleopatoloji tədqiqatlar qədim insanların həyat tərzini və sağlq problemlərinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qəbirlərdən aşkar olunan insan sümüklərin paleopatoloji analizi nəticəsində Tülü insanları arasında ən çox təsadüf edilən fəqərə sütunu və dişçənə problemləridir. Həmçinin iki insanda anadangəlmə quruluş anomaliyası, orta yaşlı qadının kəllə sümüyündə isə travma izlərinə təsadüf edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, abidədə tədqiqatlar yekunlaşmayıb, sonrakı illərdə də arxeoloji qazıntılar davam etdiriləcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Алышов Н.А. Христианство в Азербайджане. XI-XXI вв. Религии Центральной Азии и Азербайджана. Том IV. Христианство. – Самарканд: 2018. – 296 с. 228-272
2. Халилов М.Дж. Христианские памятники Албании (Азербайджан) IV-X веков. Религии Центральной Азии и Азербайджана. Том IV. Христианство. – Самарканд:2018. – 296 с.157-227
3. Виляят Керимов, Бьернар Стурфиел. Киш. Б., 2003, səh 115
4. Martin R., Saller K. Lehrbuch der Anthropologie in Systematischer Darstellung, mit Besonderer Berücksichtigung der Anthropologischen Methoden. Bd. I. Stuttgart: Fischer, 1957, 518 p.
5. Sağır. M., “Uzun Kemik Radyografilerinden Boy Formülü Hesaplanması”, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000
6. WEA, 1980, “Recommendation for Age and Sex Diagnoses of Skeletons”, Journal Human Evolution, C.9, S.7, s.518 -549
7. Meindl, R.S. Lovejoy, C.O., “Ectocranial Suture Closure: A Revised Method for the Determination of Skeletal Age at Death Based on the Lateral-Anterior Sutures”, American Journal of Physical Antrplogy 1985, s.57-66
8. Olivier, G. (1969) Practical Anthropology, Illionis: Charles C. Thomas Publisher, s.255-256
9. Ortner D.J., Putschar W.G.J. Identifcation of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. Washington: Smithsonian Institution Press, 1981, 479 p.
10. Özen T., Şençimen M., Ortakoğlu K., “Maksiller Sinüsten Köken Alan Fossa Kanina Absesi” Türkiye Klinikleri J Dental Sci 2006, 12: 57-61
11. ÖZBEK M., Körtik Tepe’de İnsan Sağlığı. 20. Arkeometri Sonuçları Toplantısı 2005, 41-52.
12. ERDAL Y.S. Büyüksaray-Eski Cezaevi Çevresi Kazılarında Gün Işığına Çıkarılan İnsan İskelet Kalıntılarının Antropolojik Analizi. 18. Arkeometri Sonuçları Toplantısı. 2003, 15-30.27.
13. Bağatur Erdem., Konjenital radius başı çıkığı, Actha Orthop Traumatol Turc 27, 1993. S.282-284
- 14.Tuncer M. C., Tacar O., Hatipoğlu E., Foramen Scapulae Osseum, Dicle Tıp Dergisi, Cilt 32, Sayı 1, 2005, s. 40-42

15. Gray DJ. Variations in the human scapulae. Am J Phys Anthropol, 1942; 29: 57- 72.
16. Məmmədov K.H., Qafqaz Xalqlarının Antropologiyası Haqqında, Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər eriyası №3, 2005, Səhifə 92-98

Натик Абулфат оглы Алышов
Вусал Паша оглы Гасанов

**О ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫХ ИТОГАХ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ И
АНТРОПОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ЦЕРКВИ ТЮЛЮ
ПЕРИОДА КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ**

РЕЗЮМЕ

Предложенная вниманию читателей статья посвящена предварительным итогам археологических и антропологических исследований, проведенных в 2017-2018 гг. в церкви на территории села Тюлю Балакенского района Республики Азербайджан. Раскопки были произведены в восточной части колокольни, которая во всей полноте хорошо сохранилась до наших дней. Во время исследований на участке 250-300 кв. м были выявлены основные строительные остатки однонефной церкви периода Кавказской Албании. Длина церкви, архитектурная конструкция которой выявлена на 90 процентов, вместе с западным входом равна 19.5 м, ширина вместе с северным входом варьирует от 6.7 м до 12.7 м. При раскопках, проведенных в 2018 г., были обнаружены одно грунтовое и два захоронения в каменных цистах в направлении восток-запад из под пола у северного входа. Были привлечены к исследованиям образцы шести человеческих скелетов из могил с христианской традицией погребения. Четыре скелета принадлежали мужчинам, один – женщине, а другой – ребенку. Средний возраст исследуемой группы равен 32 годам, показатель среднего роста – 166.4 см. Согласно краниометрическим данным, двое из трех черепов мезокранные, один – асимметричный, брахикранный. Палеопатологический анализ выявил наибольшее присутствие у средневековых обитателей Тюлю проблем с позвоночником, зубами и суставами челюсти. Также, в двух скелетах обнаружены врожденные аномалии строения костяка, а на черепе женщины среднего возраста отмечены следы травм.

Исследование памятника не подытожены, а археологические исследования будут продолжены в последующие годы.

Natiq Abulfat oğlu Alishov
Vusal Pasha oğlu Gasanov

**PRELIMINARY FINDINGS OF ARCHAEOLOGICAL AND
ANTHROPOLOGICAL SURVEY OF A CAUCASIAN ALBANIAN
CHURCH AT TULU VILLAGE**

SUMMARY

The present scientific article features preliminary findings of archaeological and anthropological surveys that were conducted on the site of a medieval church at Tulu, a village in the Balakan rural district in the north-western part of Azerbaijan, in 2017-2018. Field archaeologists studied the eastern side of the bell tower which remained well preserved in its entirety. Consequently, the excavations, covering an area of 250-300 sq. m, helped identify major remains of an aisleless (single-nave) church belonging to the period of existence of Caucasian Albania. The building, whose architectural design was re-established to 90 per cent, is 19.5 meters long, including the western doorway, while its width varies between 6.7 and 12.7 meters, including the northern doorway. The archaeological digs of the site in 2018 uncovered two in-ground and one stone-cist burials, located from the east towards the west, under the floor of the northern doorway. Subsequently, samples of the human skeletal systems of six people, buried in accordance with Christian traditions, were subjected to study. Four skeletons were identified as male systems, one was attributed to a middle-age woman and the remaining one was a child. The average age of the studied population was 32 years, and their average height was 166.4 centimetres. According to craniometric data analysis, two of the three crania were mesocranic, and one was asymmetric, brachyranic. Paleopathological analysis detected vertebral, dental and joint issues pertaining to the inhabitants of Tulu. Two studied skeletons had congenital backbone anomaly, while the cranium of the woman had indications of physical injury.

The studies have not been finalized, and follow-up archaeological digs have been planned in future.

Tablo 1



1. Türbənin şimaldan görünüşü.



2. Şərq divarına qoyulmuş qazıntı sahəsi



3. Aşkar edilmiş divarlar



4. Kilsənin altar hissəsi və cübbəxanası



5. Kilsənin daxili stratiqrafiyası



6. Zalı və altar hissənin ümumi görünüş

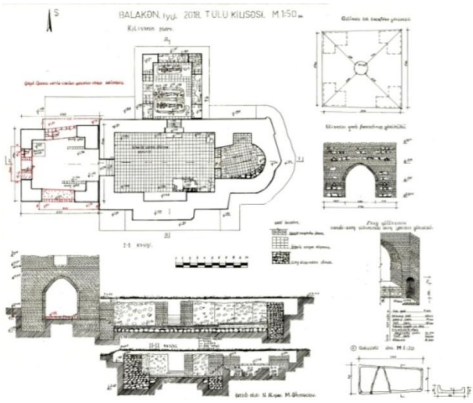
Tablo 2



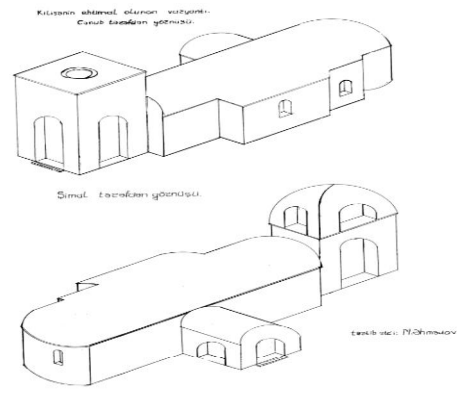
1. Kilsənin şimaldan görünüşü



2. Kilsənin cənubdan görünüşü



3. Kilsənin planı



4. Kilsənin vizual bərpa planı



5. Qəbir və onun üst örtüyü.



6. Qəbirlərin ümumi görünüşü.

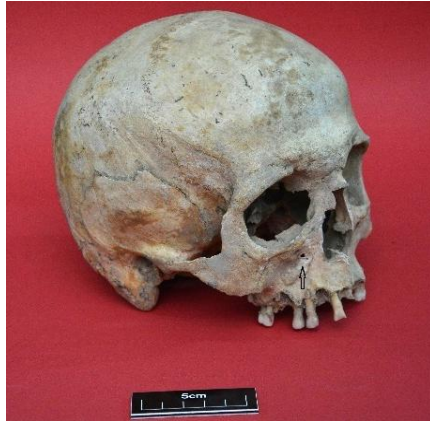
Tablo 3



Şək 1. BTK18.1.2 Travma



Şək 2. BTK18.1.2. Ekstra sümük



3. BTK18.2.1 Sümük perforasiyası.
Sinuzit



4. BTK18.2.1 Şmorl yırtığı



5. BTK18.2.1Ekstra sümük



6. BTK18.2.1 Konijental dirsək çıxığı

Tablo 4



1. BTK18.2.2 Travma və infeksiya



2. BTK18.3 Tafanomik assimetriya



3. BTK18.3. Foramen scapulae.



4. BTK18.3. S6 fəqərəsi. Osteofit.



5. BTK18.2.1 Alveol rezorbsiyası, Diş daşı.



6 BTK18.3 Aşınma (Fizioloji sürtünmə).